

עיתון שיתופי – תוצר לדוגמה

1212

תשפ"ו

כתבו תאריך 16/10/25

המחיר: 13.50 ש"ח כולל מע"מ
למנוי: 1234*

חדשות בית הספר

בעל, גבירה, שפחה ושני ילדים- הרכב מנצח!?

אברהם ושרי הפכו מזוג חשוק ילדים למשפחה, אך למשפחה מורכבת:

בעל אחד, גבירה, שפחה ושני בנים. להתנהלות המורכבת ומרובת הקונפליקטים ביניהם, השפעה ניכרת על מערכות היחסים במשפחה עד כדי השלכות הרוח גורל.

ויסנט רודס, שרה נותנת את הגר לאברהם כדי להיבנות ממנה.
האירוע שפתח את הקונפליקטים, הסכסוכים ואת ההשלכות הרות הגורל במשפחת אברהם.

מאת: אורי כהן, רחל לוי

ההבטחה של אלוהים לאברהם כי "וְאֶעֱשֶׂךָ לְגוֹי גָדוֹל" (בראשית י"ב, פסוקים ג', ז') וההבטחה שאברהם יחבוק בן משלו (בראשית ט"ו, פסוק ד'), אינה מתיישבת עם עקרותה של שרי (בראשית ט"ז, פסוק א') ואמירתו של אברהם "הֵן לִי לֹא נָתַתָּה זָרַע וְהִנֵּה בֶן-בֵּיתִי יוֹרֵשׁ אֹתִי" (בראשית ט"ו, פסוק ג').

שרי מחליטה לעשות מעשה. היא מציעה לתת לאברהם את שפחתה הגר לאשה, על מנת שתיבנה ממנה ואברהם יזכה לבן וכך תתממש ההבטחה שניתנה לאברהם על ידי האלוהים. ואכן "וַיָּבֹא אֶל-הָגָר וַתְּהַר" אבל כשהגר הרתה "וַתִּקַּל גְּבֻרָתָהּ בְּעֵינֶיהָ" (בראשית ט"ז פסוק ד'). הגר מתנשאת מעל שרי ומתייחסת אליה בזלזול. היא רואה את עצמה כיורשת את מקומה של שרי. מה שלא ניתן לשרי עד עכשיו, השיגה היא תוך זמן קצר כפי שרש"י טוען "אמרה שרי זו אין סתרה כגלויה מראה עצמה כאלו היא צדקת ואינה צדקת שלא זכתה להריון כל השנים הללו ואני נתעברתי מביאה ראשונה"

(רש"י, מאגר ספרות הקודש, בראשית ט"ז, פסוק ד' https://kodesh.snunit.k12.il/comment/t0116_4.htm)

מרקם היחסים בתוך המשפחה נפגם. מעבר להתנשאות של הגר שרי כועסת על אברהם לאור התנהגות הגר ואומרת לו "חֲמָסִי עָלֶיךָ אֲנִי נָתַתִּי שִׁפְחָתִי בְּחִיקָךָ וַתֵּרָא כִּי הָרְתָה וְאִקַּל בְּעֵינֶיהָ יִשְׁפֹּט יְהוָה בֵּינִי וּבֵינֶיךָ" (בראשית ט"ז פסוק ה'). בדבריה שרה טוענת שאברהם גרם לה עוול ודורשת מאברהם שיעמוד לצדה באופן נחרץ. אברהם מצדו אומר לשרי "הִנֵּה שִׁפְחָתְךָ בְּיָדְךָ עָשִׂי-לָהּ הַטּוֹב בְּעֵינֶיךָ". אברהם אינו נוקט עמדה ומגלה פסיביות לאור מערכת היחסים העכורה בין שרי והגר. בתגובה הפסיבית של אברהם שרי עושה מעשה. היא מענה את הגר וזו בורחת אל המדבר. הגר ובנה חווים קשיים במדבר, ובשיא ייאווה מתגלה אליה המלאך. המלאך מעודד את הגר מברך את בנה לעתיד, ומחזיר אותה לחיות תחת גבירתה. בשעה טובה בפרק כ"א יצחק נולד לשרי ואברהם. הקונפליקט בין הנשים הולך ומחריף, למקומם של הבנים בראש המשפחה וקבלת הירושה. במשתה שערך אברהם כשיצחק נגמל, שרי דורשת לגרש את הגר וישמעאל הבכור, לאחר שראתה את בן-הגר המצִרִית, אֶשְׂרֵי-יְלֵדָה לְאַבְרָהָם—מִצְחָק" (בראשית כ"א פסוק ט'). מה זה מִצְחָק? איננו יודעים. ריבוי הפירושים למילה, מעיד על כך שמובנה אינו ידוע, אך הפירושים שניתנו נועדו להצדיק את הגירוש. לדוגמה הרמב"ן מציג שלושה

פירושים למילה מִצַּחֵק: "לשון עבודה זרה, לשון רציחה, לשון גלוי עריות, מריב עם יצחק על הירושה ואומר אני בכור ויורש פי שנים".

(רמב"ן, מאגר ספרות הקודש, בראשית כ"א, פסוק ט', https://kodesh.snunit.k12.il/comment/t0121_9.htm)
לאחר שציחק, שרי מסבירה לאברהם שדרישתה נובעת מרצונה לדאוג שיצחק יקבל את כל ירושתם ולא יתחלק עם ישמעאל הבכור. בהתאם לחוק הירושה הבן הבכור זכאי לרשת פי שניים מאחיו ככתוב: "כִּי תֵהֵינְךָ לְאִישׁ שְׁתֵּי נָשִׁים הָאֶחָת אֲהוּבָה וְהָאֶחָת שְׂנוּאָה וְיִלְדוּ לוֹ בָּנִים הָאֲהוּבָה וְהַשְּׂנוּאָה וְהָיָה הַבֶּן הַבְּכֹר לְשִׁנְיָאָה: וְהָיָה בְּיוֹם הַנְּחִילוֹ אֶת בְּנָיו אֶת אֲשֶׁר יִהְיֶה לוֹ לֹא יוּכַל לְבַכֵּר אֶת בֶּן הָאֲהוּבָה עַל פְּנֵי בֶן הַשְּׂנוּאָה הַבְּכֹר: כִּי אֶת הַבְּכֹר בֶּן הַשְּׂנוּאָה יִפִּיר לָתֵת לוֹ פִּי שְׁנַיִם בְּכָל אֲשֶׁר יִמְצָא לוֹ כִּי הוּא רֹאשִׁית אֲנִי לוֹ מִשְׁפַּט הַבְּכֹרָה" (בדברים כ"א פסוקים ט"ו-י"ז).

החוק שלפנינו מקביל למקרה בפרק כ"א של נישואין של גבר עם שתי נשים, אחת אהובה ואחת שנואה, והבן הבכור נולד לשנואה. התורה אוסרת עליו "לבכר", כלומר: להעדיף בבכורה את בן האהובה, ומצווה שהבכור האמתי, אף שהוא בן השנואה, יקבל את זכויות הבכור – לתת לו פי שניים מכל רכושו (כל אשר יימצא לו). שרי שמכירה את החוק פועלת כדי לבטל את הירושה לישמעאל הבכור על מנת שהחוק לא יתממש. לבכור את ישמעאל, כדי שהחוק לא יתממש.

אברהם עומד שוב באמצעו של קונפליקט בין שתי הנשים ובין שני הבנים. השאלה הנשאלת כיצד השפיעו הקונפליקטים על היחסים במשפחת אברהם? מהן ההשלכות של הקונפליקטים על משפחת אברהם?

קונפליקטים אלה יוצרים מורכבויות בין הדמויות השונות ומטבע הדברים מעיבים על היחסים בתוך המשפחה.

ראיון לדמות

כותרת הכתבה: אבי האומה:
שילחתי ולא גירשתי" (בראשית כ"א)

מאת: רחל לוי

אברהם, אני כתבת חדשות האנושות ואני רוצה לאחל לך מזל טוב על היגמלו של יצחק. נכחתי במשתה הגמילה והוא היה מאוד מפואר. שמת לי לב שבתוך כל השמחה הייתה תקרית לא פשוטה שהעמידה אותך בדילמה מאוד קשה – שרי דרשה לגרש את הגר ואת ישמעאל בינך. והייתי רוצה שנתייחס בריאיון לחוויה שלך ולעמדה שלך על דרישת שרי.

א. כיצד הרגשת עם דרישת שרה לגירוש?
אברהם: אין ספק ש"וַיֵּרַע הַדָּבָר מְאֹד". בְּעֵינֵי (בראשית)

סוג הכתבה: טור דעה

נושא כתבת המשנה: האם
שרה חטאה ביחסה להגר
בפרק ט"ז?

מאת: אורי כהן

טוביאס שטימר, הגר ההרה נמלטת מפני שרי הזועמת, 1578, מאוסף מוזיאון ישראל.

כ"א פסוק ו' , זה קושי גדול יותר, שלא הרגשתי אותו

כשהגר ברחה כשהייתה בהיריון.

ב. אמרת שלא הרגשתי כך, כשהגר ברחה בפרק ט"ז על

ילדך בבטנה, אולם עכשיו סיפרת על הקושי לגרש אותה ואת ישמעאל, לאחר ששרי דרשה זאת. כיצד אתה יכול להסביר את השוני

בתגובות שלך?

אברהם: הרמב"ן הסביר את זה יפה באחד הכתובות

"שלא היה הדבר רע מאד בעיניו מפני חשק פילגשו

וחפצו בה ואלו אמרה לו שתגרש האמה בלבד היה

עושה כרצון שרי, אבל מפני בנו חרה לו מאד ולא

רצה לשמוע אליה"

(רמב"ן, מאגר ספרות הקודש, בראשית, כ"א, פסוק י"א
(https://kodesh.snunit.k12.il/comment/t0121_11.htm) .

בפרק ט"ז לא הייתי קשור לישמעאל כי הוא היה

בבטנה של הגר. אבל בפרק כ"א כבר הייתי קשור אליו

ועברנו חוויות יחד. אם שרי הייתה דורשת לגרש רק

את הגר אז לא הייתי מרגיש כך.

ג. אם כך הדבר, מדוע לא פעלת לפי צו מצפונך וגירשת את ישמעאל והגר?

אברהם: מה שגרם לי בסופו של דבר להכרעה בדילמה

ולקבלת ההחלטה הוא התגלות אלוהים אלי.

תראה, בהתאם לרעיון הבחירה יצחק הוא ירשי

ביצחק ייקרא לי זרע (בראשית כ"א פסוק י"א).

אלוהים ידע שבלי קשר לזה עלו בי חששות גדולים

שיקרה לישמעאל משהו במדבר.

אלוהים רצה לחזק אותי וברך גם את ישמעאל

בחיתוך העץ אנו רואים את התנשאותה של הגר. יעידו על כך הבעות פניה ותנועות גופה המתנשאות. שרה כועסת על כך ואברהם יושב בצד ואינו מתערב. עקב עינוי שרה הגר עוזבת את ביתם של אברהם ושרה.

הסיפור בפרק ט"ז לא מותיר מקום לספק:

זה סיפור של חזקים נגד חלשים. הגר

השפחה ההרה מאברהם, בורחת מביתם

של שרה ואברהם אל המדבר, לאחר

התנשאותה על שרי, דבר שהוביל את

שרה לענות אותה על כך. יש הסוברים

ששרה לא חטאה ביחסה אל הגר ובנה.

דעה זו מבינה ונותנת לגיטימציה

להתנהגותה של שרי כלפי הגר אשר

מרדה בגבירתה שרי, ולא ראתה בה

כגבירתה ובכך פגעה בכבודה. כשפחה

היא אינה יכולה לנהוג כרצונה ולכן

התנהגותה כלפי שרי הייתה פסולה.

אלחנן סמט אומר: "כך או אחרת, ודאי

שהתנהגותה של הגר מגונה: לא זו בלבד

שיש בה התאכזרות לאישה עקרה, אלא

שיש בה גם כפיות טובה כלפי גבירתה,

אשר נתנה אותה לאברהם לאישה, ואשר

בזכותה הרתה לו"

(אלחנן סמט, "ותענה שרי" - האם "חטאה אמנו

בעיני הזה?", אתר דעת,

<https://www.daat.ac.il/daat/tanach/samet/b3-2.htm>

(htm)

אלחנן מטיל דופי בהתנהגותה של הגר

ורואה בה התנהגות לא ראויה כלפי שרה

העקרה, שהטיבה עימה בכך שנתנה לה

להרות מאברהם. הוא רואה בהתנהגותה

של הגר ככפיות טובה. יחד עם זאת,

התנהגותה של שרי כלפי הגר היא בלתי

מוסרית ולא ראויה. שרה מענה את הגר

עד שזו בורחת מפניה אל המדבר, מקום

שעלול לקרות לה הנורא מכל. חיזוק

לטענתי ניתן לראות בדברי רד"ק שאומר

על שרי: "לא נהגה שרי בזה [בעינוי] לא

למידת מוסר ולא למידת חסידות. לא

מוסר – כי אף על פי שאברהם מחל (ויותר)

לה על כבודו ואמר לה "עשי הטוב

שישמנו לגוי גדול. זה נתן לי ביטחון לבצע את דרישת שרי.

ד. תספר לי על ההתארגנות לקראת גירוש הגר וישמעאל ועל רגע הגירוש?

אברהם: בבוקר השילוח השכמתי קום, ארזתי פת לחם

ומיכל מים כדי לתת להגר וישמעאל. היה לי מאוד קשה ולכן השכמתי קום והרביתי בפעולות ברצף

על מנת לא לחשוב יותר מדיי על הסיטואציה המורכבת

והקשה הזו. וגם מתוך דאגה.

ה. אברהם, אתה השתמשת במילה "שילחתי" ולא "גירשתי". אתה יכול להסביר את הסיבה?

אברהם: בסופו של דבר לא גירשתי אותם אלא שילחתי. אלחנן סמט החוקר המקראי כבר הסביר את ההבדל:

"גירוש" היא פעולה קשה, שיש בה הקשחת לב מצד המגרש, וביותר קשה הגירוש כאשר מושאיו הם אישה ונער צעיר, וכאשר הוא מתרחש במדבר" על כן קשה לי דרישתה של שרי. בסופו של דבר אני לא "מגרש" אותם אלא אני משלח אותם "וישלחה". וזה מרכך את הפועל הקשה גר"ש, ולהמירו בפועל רך יותר" התואם את רחשי לבי ואת אופי מעשיי.

(אלחנן סמט, הולדת יצחק ושילוח הגר וישמעאל,

בראשית כ"א,

א- כא, אתר דעת,

(<https://daat.ac.il/DAAT/tanach/samet/b4-2.htm>)

ו. האם לדעתך, שרי צדקה בדרישתה בלי קשר לקושי הרגשי-מוסרי שבדרישתה?

אברהם: אני יכול לגלות אמפתיה לשרי. שרי רצתה

למנוע שישמעאל יקבל פי שניים מהירושה, כפי שכתוב בחוק הבכור בדברים כ"א פסוקים ט"ו-ט"ז.

היא רצתה להגן על זכותו של יצחק בנה

להיות

היורש הבלעדי.

בעיניך", היה ראוי לה למשוך את ידה (להימנע) לכבודו ולא לענותה... כי אין ראוי לאדם לעשות כל יכולתו במה שתחת ידו (למי שכפוף לו). מה שעשתה שרי לא היה טוב בעיני האל..."

(רד"ק, ספריא, בראשית ט"ז פסוק ו')

https://www.sefaria.org.il/Radak_on_Genesis.1_6.6.2?lang=he)

הרד"ק טוען נחרצות כי חטאה שרה. שרה הייתה צריכה להניח להגר לנפשה ולא לענות אותה, גם כאשר אברם אמר לה לעשות בה כרצונה. הרד"ק מותח ביקורת על מידותיה של שרה שמעשיה אינם טובים בעיני ה'. המילה "ותענה" מדגישה את הביקורת על התנהגותה של שרי כלפי הגר ובנה. כמו כן בהתגלות של מלאך ה' אל הגר ובפניה אליה הוא אומר "כי שמע ה' אל עוניך" (בראשית ט"ז, פסוק יא), יש בזה להבין כי הגר היא קורבן להתנהגותה הלא ראויה של שרי.

חיים חיון(חיים חיון, פעם למעלה ופעם למטה,

<https://www.929.org.il/page/16/post/476> ,929)

מחזק את הטענה לחטאה של שרי, מטיל דופי בהתנהגותה של שרי. הוא עורך הקבלה בין הסיפור של הגר המעונה, הבורחת אל המדבר ונושעת על ידי האלוהים, לסיפורם של בני ישראל העבדים המעונים במצרים, היוצאים אל המדבר ונושעים על ידי האל. אולם כאן, אבוי לאותה בוושה, התהפכו היוצרות. אנחנו הרעים, ואלוהים איננו לצדנו", לפי דבריו שעבוד במצרים הוא על פי העיקרון של מידה כנגד מידה על עינוי שרי את הגר. כמו כן חיים חיון מתייחס לציווים המקראיים המצווים את בני ישראל על יחס ההומאני כלפי הגר, כדוגמת "וְאֶהְיֶתָם אֶת הַגֵּר כִּי גֵרִים הָיִיתֶם בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם" (דברים י' פסוק י"ט). הוא טוען, שהגר במעמד של גרה בביתם של אברם ושרי, לא קיבלה יחס הומאני משרי בפרק ט"ז.

ז. הפפראצ'י דורה, צילם תמונה שלך משלח את הגר

וישמעאל בתמונה לא נראה שקשה לך לשלח אותם. רואים אותך מרים יד עם אצבע מופנית אליהם המורה להם ללכת. בלי שום חמלה. את רוצה להתייחס לזה?

אברהם: את צודקת. מה לא עושים עבור שלום בית

אברהם, תודה רבה על הריאיון. מתוך דבריך אני מבינה

שלא הסכמת בליבך לגירוש הגר וישמעאל, אך שלום

הבית עם שרי וההבטחה האלוהית לישמעאל, היו מאוד

חשובות עבורך

גוסטב דורה, אברהם מגרש את הגר וישמעאל.
האצבע המורה מלמדת על גירוש הגר

ריבוי דעות בעניין זה, והמחלוקת בדבר חטאה של שרי כלפי הגר, תמשיך להיות במחלוקת שאין לה הכרעה.

דבר העורכים

מי האשם בהשלכות הרות הגורל במשפחת אברהם?

אין ספק שמשפחת אברהם ספגה השלכות הרות גורל בשל היחסים המורכבים במשפחה: כניסתה של השפחה הגר לתוך הזוגיות של אברהם ושרי ערערה את מערכת היחסים ההרמונית של אברהם ושרי. היחסים המורכבים בין הגר ושרי והדרישה הבלתי מתפשרת לגירוש, גורמים לבריחת הגר ובריחתה עם בנה ישמעאל למדבר שם היא מבקשת את מותה.

לדעתנו, אין ספק שאין אשם או אחראי אחד למצב שנוצר ולכל אחד יש את חלקו למצב שנוצר : שרי עמדה בסיטואציות קשות ולעיתים נותרה לבדה בהתמודדות עמן. תחילה עקרותה העומדת בניגוד להבטחות שניתנו לאברהם. מסתבר שההחלטה לרצות את אברם ולתת לו את הגר שיבנו ממנה, התגלתה כקשה ממשא עבודה. שרי פועלת ברגישות, בהוגנות ובאנושיות ובהתאם לחוק הנהוג במזרח הקדום יחד עם זאת ייתכן שבתוך תוכה, היא לא הייתה שלמה עם ההצעה לאברהם וכי העקרות הציקה לה מאוד וגרמה למצב נפשי פגיע. על אף מצבה הנפשי הקשה, היא מוותרת על הזכות להיות אם שממנו יבנה עם גדול, ולהעניק את הזכות הזו להגר שפחתה. מצב פגיע זה ניהל אותה גם כשראתה את הגר בהריון מאברהם והמשיך בדרישתה לגרש ישמעאל את הגר וישמעאל להעלימם מחייה ומחיי אברהם, לאחר שראתה את ישמעאל מצחק במשתה של יצחק וגרם לה לחשוב רק על בנה יצחק ועל עניין הירושה.

אברהם, שנעתר להצעת שרי בפרק ט"ז להיבנות מהגר , התנהג באדישות מוחלטת כלפי שרי כשהיא פנתה אליו לאחר התנשאות הגר ואמרה לו " חָמְסִי עָלֶיךָ--אֲנִי נָתַתִּי שְׂפָחָתִי בְּחִיקָךָ, וַתֵּרָא כִּי הָרְתָה וְאָקַל בְּעֵינַיִךְ; וְשָׁפַט יְהוָה, בֵּינִי וּבֵינֶיךָ" (בראשית ט"ז פסוק ה'). אברהם השאיר את הגר עם הבעיה: "הֲנֵה שְׂפָחָתְךָ בְּיָדְךָ--עֲשֵׂי-לָהּ, הַטּוֹב בְּעֵינֶיךָ" (בראשית ט"ז פסוק ו') וייתכן שאם הוא היה מסייע לה אז עיניו הגר על ידי שרי היה נמנע וייתכן שהכול היה נגמר אחרת כולל גירוש הגר וישמעאל בפרק כ"א. ייתכן והפאסיביות שנקט בה אברהם, גרמה לשרי להרגיש שהיא מתחרה בהגר על ליבו של אברהם, ערערו את בטחונה על מקומה אצל אברהם.

חלקנו חולקים על כך לגבי אברהם וסוברים שהוא רצה לשמור על סמכותה של שרי בפני הגר ואם היה מגיב ומתערב, סמכותה של שרי הייתה נפגעת. נקודת זכות שחשוב לנו להעלות היא שאברהם פעל בניגוד למצפנו בגירוש הגר וישמעאל בפרק כ"א והכול נעשה לטובת שלום הבית עם שרי. דבר היכול לחזק את הסברה שהוא רצה לשמור על סמכותה של שרי מול הגר בפרק ט"ז.

"ריית הפתיחה" של הפגיעה בהרמוניה המשפחתית הייתה של הגר, אשר החליטה להתנשא על שרי לאחר שהרתה לאברהם. ההתנשאות היא מרד, דבר שהוא נוגד את מעמדה כשפחה ואסור על פי חוקי המזרח הקדום, הנותנים גיבוי מוחלט לשרי לענות את השפחה במקרה שהיא מתנשאת. יש מבינו הטוענים שהעיניו הוא בניגוד לערך האנושיות ובניגוד לערך קבלת השונה למרות שהוא חוקי. יש דרכים שאפשר להתמודד עימם מבלי שהאנושיות תיפגם. אם ננתק רגע מהדיון את חוקי המזרח הקדום ונחשוב על רגשותיה של הגר כאישה. עניין נוסף שעלה הוא האם מישהו חשב על תחושותיה של הגר כאשר שרי מציעה אותה לאברהם המבוגר כדי ששרי ואברהם ייבנו ממנה ויגדלו את הילד שלה?

בנוגע לישמעאל, אפשר לייחס לו דבר אחד - התנשאות במשתה ליצחק בפרק כ"א בהקשר לכך שציחק: "וְתָרָא שָׂרָה אֶת-בֶּן-הָגֵר הַמִּצְרִית, אֲשֶׁר-יָלְדָה לְאַבְרָהָם--מִצְחָק" (בראשית כ"א פסוק ט'). ייתכן והתנשאות זו הזכירה לשרי את התנשאותה של הגר כלפיה. בפעם השנייה שרי הכועסת פונה לאברהם בדרישה: "גֵּרַשׁ הָאִמָּה הַזֹּאת, וְאֶת-בְּנָהּ.." (בראשית כ"א פסוק י') אך הסיבה לדרישה קשורה לחוקי ירושה ולדאגה לבנה " כִּי לֹא יִרְשׁ בֶּן-הָאִמָּה הַזֹּאת, עִם-בְּנֵי עִם-יִצְחָק" (בראשית כ"א פסוק י'). ייתכן שעניין המצחק הוא לשון ירושה זאת אומרת, שבזמן המשתה אמר להם ישמעאל בהתרסה, שהוא מכיר את חוק הירושה לפיהם הבכור נוטל פי שנים. ישמעאל צחק בשרי, והתגרה בה במקום מאד רגיש אצלה בנה יצחק. הוא גרם לשרי לגרשם למרות שהייתה לה אפשרות לפעול אחרת.

אין ספק שבמשפחת אברהם כולם שילמו מחיר וזה לא משנה מי באמת אחראי או אשם. האם זה היה באמת שווה?

מושגים

מושגים: הבטחה אלוהית, עבדות, חוק הבן הבכור היורש, חוקי מזרח קדום
תפיסות: תפיסת גמול, מידה כנגד מידה
ערכים: יחס ההומאני (כלפי הגר), מוסר, כפיות טובה, כבוד

מקורות

https://kodesh.snunit.k12.il/comment/t0116_4.htm	רש"י, מאגר ספרות הקודש, בראשית ט"ז, פסוק ד'
https://kodesh.snunit.k12.il/comment/t0121_9.htm	רמב"ן, מאגר ספרות הקודש, בראשית כ"א, פסוק ט'
https://www.sefaria.org.il/Radak_on_Genesis.16.6.2?lang=he	רד"ק, ספריא, בראשית ט"ז פסוק ו'
https://www.929.org.il/page/16/post/476	חיים חיון, פעם למעלה ופעם למטה, 929
https://kodesh.snunit.k12.il/comment/t0121_11.htm	רמב"ן, מאגר ספרות הקודש, בראשית כ"א, פסוק י"א
https://www.daat.ac.il/daat/tanach/samet/b3-2.htm	אלחנן סמט, "ותענה שרי" - האם "חטאה אמנו בעינוי הזה"? , אתר דעת,
https://daat.ac.il/DAAT/tanach/samet/b4-2.htm	אלחנן סמט, הולדת יצחק ושילוח הגר וישמעאל (בראשית כ"א, א-כא), אתר דעת,